

De zuideringangskapel met syter van de Petruskerk te Woerden

door L.H. Boot

Inleiding

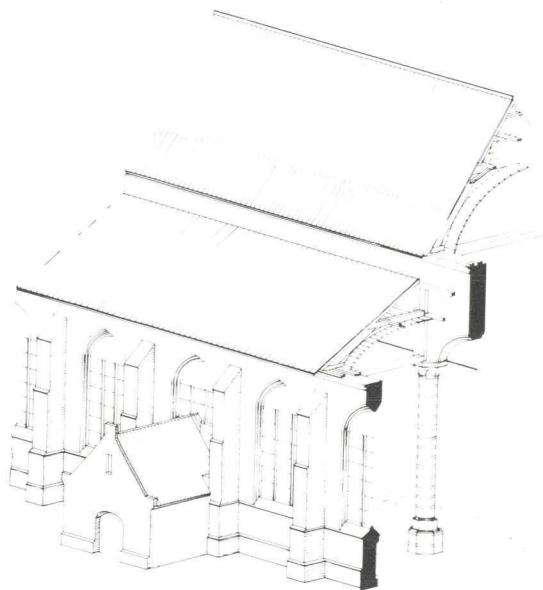
In november 1983 werd de Nederlandse Hervormde Petruskerk na een grondige restauratie weer in gebruik genomen. Tijdens deze restauratie werd ook de zuideringangskapel onder handen genomen. In dit artikel zal eerst een beschrijving gegeven worden van de kapel.

Daarna zullen we trachten haar bouwgeschiedenis te reconstrueren aan de hand van archiefmateriaal en het gebouw zelf. De ontleistering van de kapel maakte immers een bestudering van de gebruikte bouwmaterialen mogelijk.

Situering en omschrijving

De zuideringangskapel bestaat uit een beneden- en een bovenruimte. Zij is opgetrokken uit baksteen. De stenen zijn in kruisverband gemetseld ¹⁾. De west- en zuidgevel hebben een fundering van tufsteen. De oostgevel heeft een bakstenen fundering, vermoedelijk ten gevolge van een tweetal deurwijzigingen waarbij het plint en een deel van de fundering vernieuwd zijn. We kunnen bij de bouwgeschiedenis van de kapel in grote lijnen twee fasen onderscheiden. Dit concluderen we uit gegevens die tijdens de restauratie verzameld werden.

Op de eerste plaats bleek bij het ontgraven van de fundering van de westgevel van de kapel, dat een bouwnaad aanwezig is tussen deze aanbouw en de kerk. Hieruit kunnen we opmaken, dat het gebouw in een later stadium tegen de kerk geplaatst is. De kapel is in een tweede fase van de nu nog aanwezige verdieping voorzien. Dit blijkt onder andere uit een verschil in de kleur en het formaat van de baksteen die respectievelijk voor de bouw van het beneden- en bovendeel gebruikt is ²⁾. Ook wijkt de hoekoplossing, de „eindsteen” van een laag, af. Van de „verdieping” eindigen de kopenlagen met een strek, een steen van de volle lengte, terwijl de strekkenlagen eindigen met een steen die driekwart van de normale lengte heeft, een „drieklezoor-kop”. Van de „begane grond” bestaat de hoekoplossing bij de kopenlagen uit een „klezoor”. Een dergelijke metselsteen meet één vierde van de gebruikelijke lengte.

*Reconstructie zuideringangskapel, midden 15e eeuw.
Tekening: L.H. Boot.*

De eerste bouwfase, midden 15e eeuw

In het midden van de 15e eeuw werd tegen de zuidgevel van de Petruskerk een ingangsportaal gebouwd (Zie tekening 1). Deze bestond uit een begane grond afgedekt door een zadeldak. In verband met de bouw hiervan moest men de afzaat, de onderdorpel, van het ter plaatse aanwezige venster verhogen. Dit was noodzakelijk omdat een waterdichte aansluiting van het dak van de aanbouw tegen het kerkraam niet of nauwelijks mogelijk was.

Van dit verkorte raam, dat nu nog als blind venster in de Petruskerk zichtbaar is, resten zoals bij de restauratie bleek nog de oorspronkelijke bakstenen kantmontants. Deze verticale zijden zijn nog voorzien van de oorspronkelijke glassponning. Ook waren nog de gaten van de raambuggen terug te vinden in de tufstenen kantblokjes. Verder tekende zich tegen de buitenmuur van de kerk in de vorm van een dakmoet de lijn van het dak van deze eerste fase af.

De aanbouw was van de buitenkant af toegankelijk door een brede opening in de zuidgevel, die afgedekt werd door een korbboog van baksteen afgewisseld met tufstenen blokjes³⁾. Deze toegang was open. Hij werd dus niet afgesloten door deuren. Dit concluderen we uit het feit dat zowel een steensponning als natuurstenen blokjes, waar de duimen voor de deurhengsels aan bevestigd hadden moeten worden, ontbreken. De achterliggende doorgang in de kerkgevel kon wel afgesloten worden. Van deze ingangspartij was de binnenzijde van de bakstenen stijlen, de dagkant, geprofileerd. Hij werd afgedekt door een segmentboog⁴⁾.

Inwendig werd de ingangskapel voorzien van een stergewelf met fijn geprofileerde ribben. Deze ribben eindigen op geprofileerde zandstenen consoles die weer uitlopen in een geprofileerde bakstenen hoekstaaf.

De tweede bouwfase, derde kwart 15e eeuw

In het derde kwart van de 15e eeuw werd het ingangsportaal voorzien van een verdieping. Deze verhoging werd, zoals we reeds gezien hebben, uitgevoerd in baksteen waarvan het formaat een geringe afwijking vertoonde met dat van de steen uit de eerste bouwfase. In de verdieping werden drie vensters aangebracht, met aan de buitenzijde een luik in de steensponning en aan de binnenzijde een draairaam. Om „ongewenst bezoek” in deze ruimte te voorkomen, voorzag men de vensteropeningen van diefijzers, een aantal ijzeren staven⁵⁾.

Van de topgevel werden de schuine zijden beëindigd met vlechtingen. Bij een dergelijke muurafdekking worden onder een bepaalde hoek stenen in de horizontale lagen ingewerkt, waardoor de typische „getande” structuur in het metselwerk ontstaat. De beide schouders van de topgevel, de horizontale uiteinden ter hoogte van de dakgoot, werden in dit geval afgedekt met een daklei en niet met een natuurstenen schouderstuk zoals gebruikelijk is.

Van het metselwerk van deze verdieping zijn hier nog twee zaken het vermelden waard. In de eerste plaats valt in de oostgevel, direct onder de gootlijst en links van het venster, een merkwaardige bakstenen versiering op. Deze bestaat uit een achttal steenlagen waarvan zowel de koppen als de strekken behakt zijn tot zogenaamde „diamantkoppen”. Het geheel meet ongeveer 50 x 50 centimeter en is gevat in een uit dunne baksteen samengesteld vierkant. Op de tweede plaats werd tijdens de restauratie in het bovenste gedeelte van de topgevel het restant van een bakstenen driepasje teruggevonden. Dit is een figuur van drie elkaar snijdende cirkelbogen, beschreven vanuit de hoekpunten van een gelijkzijdige driehoek.

De verdieping werd afgedekt met een eikehouten kap. Deze is nu nog aanwezig. Hij overleefde dus de brand die in 1672 een deel van de kerk verwoestte. De kap bestaat uit twaalf paar sporen die in de lengterichting gekoppeld zijn door twee flieringen⁶⁾. Uit het feit dat de binnenzijde van de kap in een gebogen lijn uitgevoerd is, kunnen we concluderen dat het de bedoeling geweest is om een houten tongewelf aan te brengen. Het gewelfhout is echter nooit aangebracht, want in de schenkels, de gebogen houten balken, zijn geen spijkergaten terug te vinden. Wel is, ondanks het feit dat het gewelfbeschoot ontbrak, een geprofileerde nokrib aangebracht. De ruimte kreeg een andere afsluiting dan het aanvankelijk geplande tongewelf. Hoogstwaarschijnlijk heeft deze bestaan uit twee moerbalken met daarover tien kinderbalkjes, aangebracht ter hoogte van de voet van de kap. Bij de inwendige verbouwing van de verdieping in 1542-1543 werden deze balken als „sloophout” verkocht⁷⁾.

Het kerkraam, dat in de eerste bouwfase van de aanbouw al gedeeltelijk dichtgezet was, werd nu geheel voorzien van een bakstenen vulling. Hierin werd een ruimte uitgespaard voor een doorgang naar de verdieping vanuit de kerk. Ook werd hiervoor een deel van de afzaat doorgebroken. Het was noodzakelijk om via deze „omweg” een doorgang naar de verdieping te realiseren. Het was niet mogelijk om een opgang via de begane grond van de aanbouw te maken, vanwege het daar aanwezige stergewelf.

Het gebruik van de verdieping als „syter”

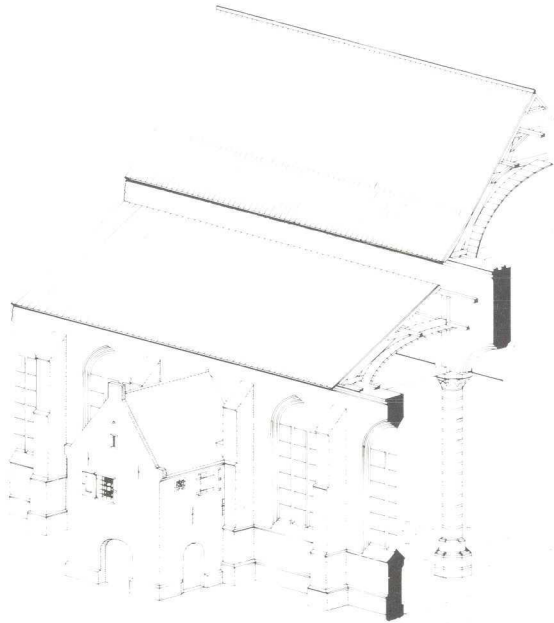
In 1920 en 1921 werd in twee periodieken van de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond een discussie gevoerd over het gebruik van het begrip „syter”⁸⁾. In deze discussie werd ook materiaal aangedragen

door de Woerdense „geschiedvorser” frater Rich. van Scheijndel O.F.M., dat hij verzameld had uit de rekeningen van de stad Woerden. Dit begrip „syter” werd gebruikt als aanduiding voor een kerkelijke schat- en archiefkamer.

In Nederland is het gebruik van deze term van enkele plaatsen bekend ⁹⁾. Zo komt het voor in de kerkmeestersrekeningen van de Nicolaïkerk te Utrecht. Ook de Domkerk in deze plaats bezit een „syter”. Dit is hier de in steen overwelfde ruimte boven het zuid-oostportaal. Deze syter is toegankelijk vanuit de kooromgang, via een stenen wenteltrap. Ook de Oude Kerk te Amsterdam heeft een brandvrije archiefruimte, de IJzeren Kapel, zo genoemd naar de ijzeren deur die de ruimte afsluit. Hierin werd lange tijd het oudste archief van de stad Amsterdam bewaard ¹⁰⁾. Of voor deze bewaarplaats ook de term „syter” gebruikt werd is niet bekend. Waarschijnlijk is het gebruik om waardevolle documenten onder te brengen in een zo brandveilig mogelijke ruimte boven een aanbouw van een kerk meer verbreid geweest dan het gebruik van de term „syter” hiervoor ¹¹⁾. Zoals we reeds zagen ontdekte Van Scheijndel dat het woord syter ook in de stadsrekeningen van Woerden voorkwam, en wel als aanduiding voor de verdieping van de aanbouw van de Petruskerk, die in ons artikel centraal staat. In de stadsrekening van 1542-1543 lezen we, dat „dye syter heeft gecost an een of ander vier en tachtich gulden”. Uit andere posten in dezelfde rekening kunnen we constateren, dat bij deze werkzaamheden onder andere een balklaag verwijderd werd. Ook werd een hoeveelheid steen verwerkt ¹²⁾.

De conclusie die we hieruit kunnen trekken is, dat men in dat jaar in de bovenruimte van de ingangskapel de nu nog aanwezige stenen overwelfing aangebracht heeft. De meest voor de hand liggende oplossing, een simpel kruisgewelf, was in dit geval niet mogelijk. Op de eerste plaats had men hiervoor te weinig hoogte beschikbaar. Bovendien zou door zo'n gewelf de druk op de twee buitenhoeken van het gebouw, die niet voorzien waren van overhoekse steunberen, te groot worden. Daarom koos men voor de volgende merkwaardige oplossing. Men bracht tussen twee in de lengterichting van de kerk geslagen ellipsbogen drie kleine tongewelfjes aan.

Tijdens de restauratie was duidelijk waar te nemen, dat deze ellipsbogen later tussen de muren aangebracht zijn. Het pleisterwerk van de binnengevel liep door achter de rollaag van de ellipsboog. Alleen de onderste vijf lagen van deze rol waren ingehakt in de gevel. Deze bogen oefenden een zijdelingse druk uit op de beide zijgevels. Daarom heeft men gelijktijdig met het maken van de overwelfing ook een doorlopend trekanker over de ellipsbogen aangebracht, die men aan de buitenzijde van de gevels verbond met ankers (Zie tekening 2).

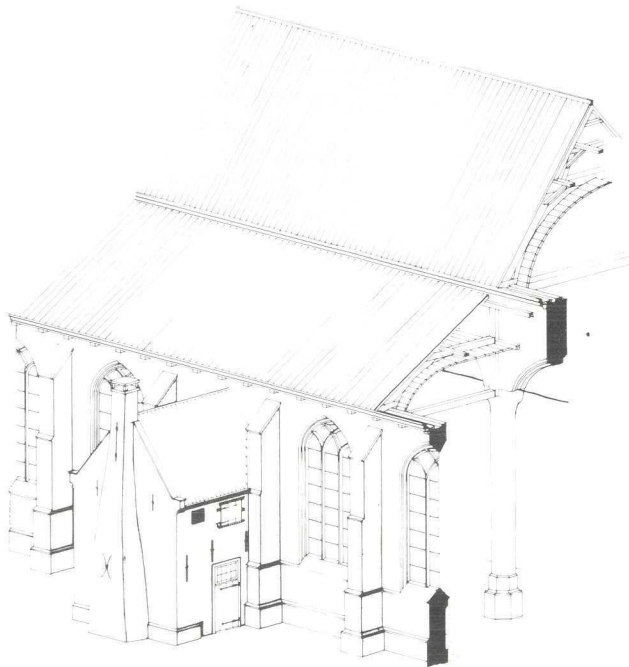

*Reconstructie zuideringangskapel met verhoging, midden 16e eeuw.
Tekening: L.H. Boot.*

Dat ook deze Woerdense syter een brandveilige opberging van waardevolle documenten tot doel had, kunnen we opmaken uit een post in de rekening van 1542-1543 van het Groot-Waterschap van Woerden. Hierin wordt gesproken van „die syter daer alle die hantvesten ende brieven van 't gemeenlandt, van de stede van Woirden, van de kerck ende van 't gasthuys in leggen om bescermt te wesen ende bewaert voerden brant”¹³⁾.

Uit deze post kunnen we verder concluderen, dat vier instanties hun belangrijke documenten in deze bewaarplaats onderbrachten. Zij leverden dan ook alle vier een bijdrage aan de werkzaamheden aan de syter die een verhoogde brandveiligheid tot doel hadden¹⁴⁾. Hiertoe werden, zoals uit de genoemde rekening van het Groot-Waterschap blijkt, ook nog de toegangsdeur en de luiken van de syter met koper beslagen.

De aanleiding tot de verbetering van de brandveiligheid van de verdieping wordt ons duidelijk wanneer we de Woerdense stadsrekening van 1542-1543 doornemen. Hierin lezen we bijvoorbeeld, dat „hier te wynter die quade tijndinc quam, dat die Gelders mytte macht vast an Woirden waeren ende veel Stichters ende onse landtpoorters quamen myt haer paerden binnen Woirden ende al 't hele lant was beroert tot boven Leyden toe”. Het gerucht dat Gelderse troepen Woerden dicht genaderd waren bleek echter niet juist te zijn. Daarom stuurde het stadsbestuur een bode langs de Rijn, tot aan Leiden, om „die tijndinc te seggen”. Dit gerucht miste echter niet elke grond. De politieke en vooral de militaire situatie was in 1542-1543 zeer hachelijk in de Nederlanden. In 1538 had Karel V met lede ogen aangezien hoe Gelre in het bezit van Willem van Gulik en Kleef kwam. De Bourgondisch-Habsburgse vorsten trachtten al sinds het midden van de 15e eeuw Gelre onder hun heerschappij te brengen. Dit was een onderdeel van hun politiek die gericht was op een territoriale afronding van hun bezit in de Nederlanden. Karel V zette deze politiek van zijn voorouders voort. Het „probleem Gelre” werd verder in de Europese politiek getrokken toen Willem van Kleef zich in 1541 nauw verbond met de Franse koning, de „aartsvijand” van de Habsburgers. Deze zette in ditzelfde jaar, verbonden met onder andere de Deense koning en Willem van Kleef een oorlog tegen keizer Karel V in. Dit verbond behaalde in 1542 verschillende militaire successen. Zo drong de beruchte veldheer Maarten van Rossum in dienst van de Franse koning diep Brabant in. Hij bedreigde hier zelfs de plaatsen Antwerpen en Leuven. Een jaar later dreigde hij vanuit Gelre het Nedersticht binnen te vallen¹⁵⁾.

*Reconstructie zuideringangskapel, in gebruik als „stovenhok”, met verhoging, laatste kwart 19e eeuw.
Tekening: L.H. Boot.*

In Woerden was men op de hoogte van deze penibele situatie, waarvan de kennis van de werkelijkheid al dan niet vertroebeld werd door een geruchtenstroom. Het bestuur van de stad nam dan ook, zoals uit de stadsrekening blijkt, zijn maatregelen. De vestingwerken werden „opgelapt”, waarbij grote hoeveelheden bouw materiaal werden verwerkt. Verder werden oude haakbussen schoongemaakt en nieuwe aangeschaft. Ook werd kruit aangemaakt. Toen in juli 1543 het gerucht ging dat Amersfoort door Gelderse troepen ingenomen was, zond het stadsbestuur een bode naar Utrecht „om sekere tijdinck te halen of Amersfoort ingenomen was of niet”.

Dit gerucht bleek inderdaad juist te zijn. De stad nam daarop verdere maatregelen. Toen het een vertegenwoordiger van het stadsbestuur, die hiertoe naar de prins van Oranje gestuurd was, niet gelukt was om „assistentie te hebben van knechten”, nam de stad zelf ongeveer honderd huursoldaten in dienst ¹⁶⁾.

In het geheel van deze defensieve activiteiten dienen we ook de werkzaamheden aan de syter te bezien. Door vijandelijk geschut en in het ergste geval, bij een verovering van de stad, door brandstichting, zou een deel van de stad in vlammen op kunnen gaan. De documenten waarmee de vier instellingen, stad, grootwaterschap, gasthuis en kerk hun rechten konden bewijzen, dienden daarom zo goed mogelijk tegen brand beschermd te worden.

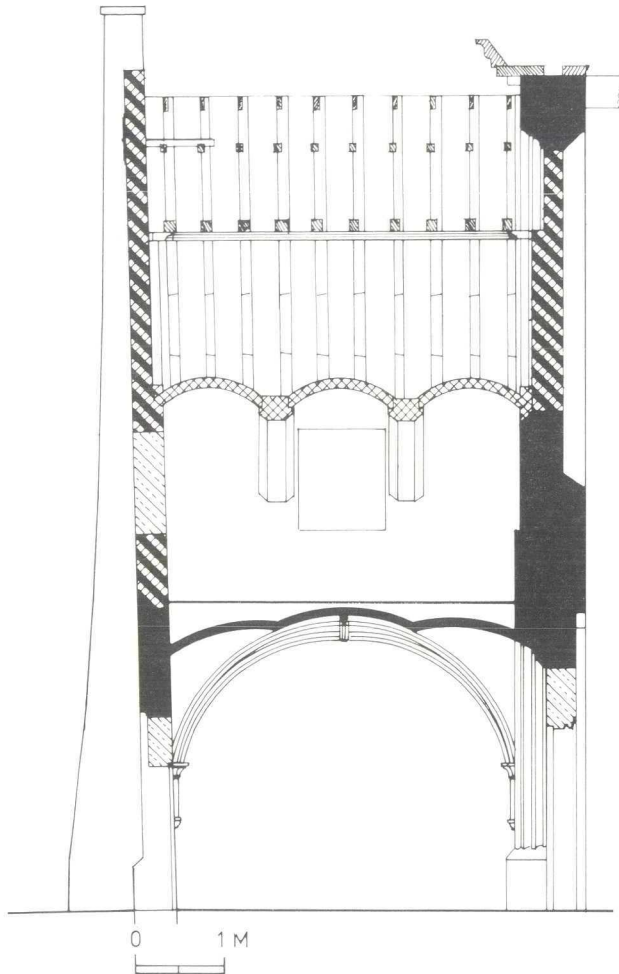
Het is niet bekend of de verdieping van de zuideringangskapel van de Petruskerk ook vóór 1542-1543 in gebruik geweest is als „archiefbewaarplaats”. Dit is echter niet onwaarschijnlijk. Ook weten we niet hoelang deze ruimte als zodanig dienst gedaan heeft voordat hierin in 1940 het archief van de Hervormde Gemeente ondergebracht werd ¹⁷⁾. Zeker is het wel, dat het archief van de kerkeraad van deze gemeente gedurende de 19e eeuw, tot 1832, bewaard werd in de pastorie. In dat jaar werd het overgebracht naar de consistorie van de Petruskerk. In 1846 werd het gedeponeed in een houten kast in het koor van de kerk, welke voor dit doel aangeschaft was ¹⁸⁾.

Wijzigingen aan de zuideringangskapel van de 18e tot de 20e eeuw

De belangrijkste wijziging vond plaats in de 18e eeuw. Over de gehele hoogte van de zuidgevel werd een uitgebouwde schoorsteen aangebracht. Deze wijziging werd waarschijnlijk in de jaren 1760-1761 gerealiseerd. Dit kunnen we opmaken uit de kerkrekening over die jaren. Hierin wordt gesproken van de bouw van een stookplaats in de kerk ¹⁹⁾. De stookplaats in de benedenruimte van de ingangskapel werd gebruikt om de brandstof te stoken die in de stoven gedaan werd. Deze dienden in het winterseizoen als verwarming voor de kerkgangers. In de ruimte waar zich de stookplaats bevond werden ook de stoven opgeslagen. Zij stond gedurende de 18e en 19e eeuw dan ook bekend onder de naam „stovenhok”. In 1924 ging de kerk op warmwater-voetverwarming over. Hierdoor werden de stoven overbodig. Het „stovenhok” werd in de 19e eeuw voorzien van een schuifraam met een 18e-eeuwse roedenverdeling. De halfronde deur in de oostgevel werd vervangen door een houten deur met bovenlicht (Zie tekening 3).

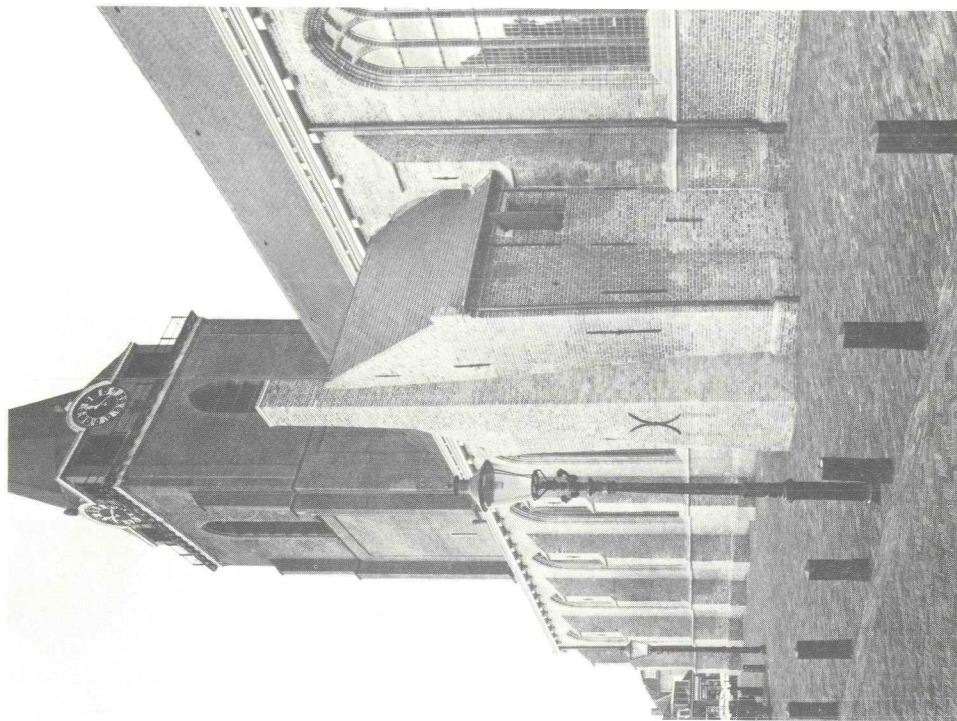
*Zuideringangskapel vóór de restauratie, gezien vanuit het zuid-oosten.
Foto: Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist.*

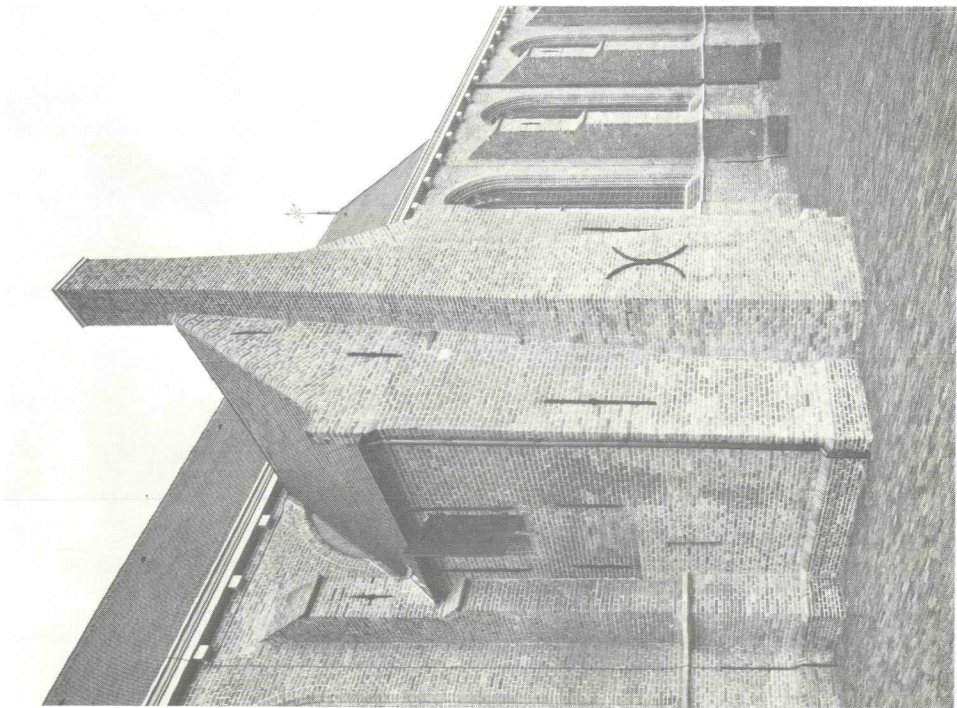
*Doorsnede van de zuideringangskapel. Zowel de verhoging, als de overwelling van de syter, zijn gearceerd.
Tekening: L.H. Boot.*

De laatste wijziging aan het gebouw vond plaats in 1939. In dat jaar werd door de kerkvoogdij besloten om haar archief en dat van de kerkeraad te laten ordenen. Deze zouden dan opgeborgen worden in de ruimte boven het voormalige stovenhok. Die ruimte moest hiervoor wel aangepast worden ²⁰). Op de eerste plaats werd een nieuwe vloer in de vorm van een gewapend-betonplaat aangebracht. Hierbij werden trekankers ingestort. Tegen de binnenmuur van de bovenruimte werd een halfsteens bemetseling opgetrokken. Het raam in de westgevel werd hierbij dichtgezet. Daardoor bleef nog slechts één raam over, in de oostgevel. Tot het inrichten van de bovenruimte als archiefbewaarplaats behoorde ook het vervangen van de houten toegangsdeur door een stalen deur en van het raam door een stalen luik ²¹). Een neveneffect van deze verbouwing was een verbetering van de constructie van het gebouw.

Na de voltooiing van de werkzaamheden werden in 1940 de inmiddels geordende archieven in de bovenruimte ondergebracht. Deze kreeg daarmee weer haar oude bestemming van „syter” terug. De archieven van de Hervormde Gemeente bleven hierin opgeborgen tot kort voor de restauratie. Toen werden ze ondergebracht in de archiefbewaarplaats van het gemeente-archief van Woerden.

*Zuideringangskapel na de restauratie, gezien vanuit het zuid-oosten.
Foto: Rijksdienst voor de monumentenzorg, Zeist.*

*Zuideringangskapel na de restauratie, gezien vanuit het zuid-westen.
Foto: Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist.*

Noten:

1. Bij kruisverband worden, bij een afwisseling van strekken- en koppenlagen, de stenen zó gemetseld, dat als een strek, een steen van de volle lengte, en de daarboven- en onderliggende steen verwijderd worden, een kruisvormige opening ontstaat. Middenboven en -onder het kruis zien we dan de voeg van de respectievelijke strekse lagen.
2. Het steenformaat van het benedendeel is 20 x 10,5 x 4,8/5 centimeter. Tien lagen hebben hier een dikte van 57,5/58 centimeter. Het formaat van het bovendeel is 21/22 x 10,5 x 5 centimeter. De dikte van 10 lagen bedraagt hier 60/60,5 centimeter.
3. Een korfboog is een boog die samengesteld is uit een aantal ineenvloeiende cirkelbogen, samen nagenoeg een ellips vormend.
4. Een segmentboog is een boog in de vorm van een cirkelsegment.
5. Tijdens de restauratie werden van deze ramen, die zelf niet meer aanwezig waren, op een aantal plaatsen nog de oorspronkelijke natuurstenen blokjes en duimen aangetroffen.
6. Van de sporen dragen er twee een krasmerk, respectievelijk „VIII” en „X”. Alle standzootjes ontbreken nu. Deze zijn waarschijnlijk verwijderd bij het aanbrengen van de betonvloer in 1939.
7. Gemeentearchief Woerden (GAW) Stadsrekening 1542-1543 folio 2 verso. Hier wordt gesproken van de verkoop van twee „ballicken” en tien „ribben” die bij de verbouwing uit de syter gekomen zijn, zoals de verdieping van de aanbouw toen genoemd werd.
8. E.J. Haslinghuis, „De syter en het piroetscruss der St. Nicolaaskerk te Utrecht” in: *Bulletin van de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond* (KNOB) 13 (1920) p.200-201; E.J. Haslinghuis „Nog eens de syter” in : *Bulletin KNOB* 14 (1921) p.50; S. Muller en E.J. Haslinghuis „Nogmaals de syter” in: *Oudheidkundig Jaarboek* (1921) p.156-159.
9. Zo bezit de Nicolaaskerk te IJsselstein ook een zuideringangskapel met bovenruimte. Aan de gevel van deze kapel is duidelijk te zien, dat hier een verhoging heeft plaatsgehad. De lagere daklijn is nog af te lezen in de gevel. Men heeft deze bovenruimte toegankelijk gemaakt door middel van een zeer fraaie stenen wenteltrap.
10. Behalve in Nederland is het begrip ook bekend in Duitsland, zo uit de rekeningen van de Dom te Maagdeburg. In Duitsland werd het woord op verschillende manieren geschreven: „Cyther”, „Sytter”, „Synter” en „Zitter”. De etymologie van het woord is onbekend. Haslinghuis, „De syter”, p. 200-201.
11. W.J. Formsma, *Gids voor de Nederlandse archieven* (Bussum 1967) p. 16.
12. GAW Stadsrekening 1542-1543 folio 15 recto. De stad heeft een grote hoeveelheid stenen laten vervaardigen, hiervoor zijn er 7000 gebruikt voor werkzaamheden aan de „zyter” en voor reparaties aan de vestingwerken. Ibidem folio 2 verso. Hier blijkt, dat de stad 2 balken en 10 ribben verkocht heeft die uit de „syter” gekomen zijn.
13. Archief Groot-Waterschap van Woerden Rekening 1542-1543.
14. GAW Stadsrekening 1542-1543 folio 14 verso. „Dye syter heeft gecost an een of ander vier en tachtich gulden ende hebben betaelt die stede, 't gemeenlant, die kerck ende 't gasthuys ende beloept die stede voer hoer porcie ende vierdendeel XXI gulden”.
15. *Algemene geschiedenis der Nederlanden V* (Haarlem 1980) p. 503-504.
16. GAW Stadsrekening 1542-1543 folio 8 verso en 14 verso.
17. De syter wordt nog wel vermeld in de Stadsrekening 1545-1546 folio 11 verso. Hierin is sprake van „een act” die „opte syter” gevonden is en waarmee bepaalde rechten van de stad bewezen konden worden in een geschil met de Rekenkamer van Holland.
18. J.W. Verburgt, *Archieven van den kerkeraad en van de diaconie der Nederduitsche Hervormde Gemeente te Woerden* (z.pl. 1940) p. 4-5.
19. GAW Kerkrekening 1760-1761. „Betaalt aan Arie Bosch op reekening van het aangenomen werk van het maken van de consistorie en een stookplaats in de kerk”.
20. Archief van de Hervormde Gemeente te Woerden, Archief van de Kerkvoogdij inv.nr. 72d. Notulen 19-8-1938, 9-11-1938, 26-1-1939 en 8-3-1939.
21. Tijdens de restauratie werd de oude deur in één van de ruimten van de Petruskerk teruggevonden, inclusief de in 1542-1543 hierop aangebrachte koperen platen. Hij werd weer op de oorspronkelijke plaats aangebracht, wat vergemakkelijkt werd door het feit dat op de deur de gehengen en in het werk de duimen nog aanwezig waren.